

Munich Personal RePEc Archive

The Cross and the Raised Fist: The impact of Christianity on Trade Unions

Koutroukis, Theodore

Democritus University of Thrace

15 January 2023

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/116011/>
MPRA Paper No. 116011, posted 22 Jan 2023 10:40 UTC

Θεόδωρος Α.Κουτρούκης

Ο Σταυρός και η Γροθιά: Επιδράσεις του Χριστιανισμού στον εργατικό συνδικαλισμό

Περίληψη

Το άρθρο αυτό συνιστά μια απόπειρα να αποτιμηθούν οι επιδράσεις της χριστιανικής θρησκείας στο συνδικαλιστικό κίνημα. Παραθέτοντάς την ιστορική πλαισίωση του θέματος, μελετάμε αρχικά την καθολική κοινωνική διδασκαλία για την εργασία. Στη συνέχεια προσεγγίζουμε τις εκφάνσεις του χριστιανικού σοσιαλισμού και της χριστιανοδημοκρατίας στα εργατικά συνδικάτα και μελετούμε τις επιρροές που δρομολόγησαν στις εργασιακές σχέσεις των χωρών όπου εφαρμοστήκαν, Τέλος, στα συμπεράσματα της εργασίας επιχειρείται η ανατοποθέτηση των κρίσιμων ερωτημάτων επιβίωσης του χριστιανικού συνδικαλισμού στο σύγχρονο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Λέξεις-Κλειδιά: Χριστιανοσύνη, Συνδικαλισμός, Εκκλησία, Κοινωνικό Δόγμα

Εισαγωγή

Το άρθρο αυτό συνιστά μια απόπειρα να αποτιμηθούν οι επιδράσεις της χριστιανικής θρησκείας στο συνδικαλιστικό κίνημα. Παραθέτοντάς την ιστορική πλαισίωση του θέματος, μελετάμε αρχικά την καθολική κοινωνική διδασκαλία. Στη συνέχεια προσεγγίζουμε τις εκφάνσεις του χριστιανικού σοσιαλισμού και της χριστιανοδημοκρατίας στα εργατικά συνδικάτα και μελετούμε τις επιρροές που δρομολόγησαν στις εργασιακές σχέσεις των χωρών όπου εφαρμοστήκαν, Τέλος, στα συμπεράσματα της εργασίας επιχειρείται η ανατοποθέτηση των κρίσιμων ερωτημάτων επιβίωσης του χριστιανικού συνδικαλισμού στο σύγχρονο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Στο έργο του «*Η ιδέα μιας χριστιανικής κοινωνίας*». Ο Eliot σημείωνε πως η θρησκεία πρέπει να ενσωματώνεται στην κοινωνική στην κοινωνική ζωή του ανθρώπου (1991). Ακόμη υπογράμμιζε ότι θα πρέπει «να αποδεχτούμε το σύγχρονο κόσμο όπως είναι και να προσπαθήσουμε να προσαρμόσουμε τα χριστιανικά κοινωνικά ιδανικά σε αυτόν, αλλά και «να αντιμετωπίσουμε προβλήματα όπως είναι η υπερτροφία του κινήτρου του κέρδους μέσα σε ένα κοινωνικό ιδανικό τη χρήση της εργασίας και την εκμετάλλευση της» (Eliot, 1991).

Σε κάθε περίπτωση η συγκρότηση της Δυτικής Ευρώπης ως κοινότητας της λατινικής και της προτεσταντικής χριστιανοσύνης σε μια περιοχή που ανέδειξε σε υψηλό βαθμό τις κοινωνικές και πνευματικές ανάγκες του ανθρώπου, σηματοδοτήθηκε από την εδραίωσή ενός χριστιανικού πολιτισμού που έθεσε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του τα κοινωνικά δικαιώματα των εργαζομένων (Philpot and Shah, 2006:36).

Αλλά και η *προσέγγιση* της Ορθοδοξίας στο θέμα των εργασιακών δικαιωμάτων είναι κατηγορηματική: Ενδεικτικά ο Άγιος Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης ήδη από τον 5ο αιώνα μ.Χ., τόνιζε (προς Εβραίους, κε, γ') πως «*η αποστέρηση του (δίκαιου) εργατικού μισθού θεωρεί ότι ενέργεια βαρύτερη από φόνο* (Πονσγιωτιδης, 2019).

Σε αυτό το πνεύμα εμφανίστηκαν και τα χριστιανικά συνδικάτα ως θεματοφύλακες των θρησκευτικών αξιών στην κοινωνική ζωή.

-Ιστορικά στοιχεία

Την εποχή που ακολούθησε την Βιομηχανική Επανάσταση οι Εκκλησίες κράτησαν αρχικά μια μάλλον αδιάφορη ή και αρνητική στάση έναντι των νεοεμφανιζόμενων εργατικών συνδικάτων. Μάλιστα οι αντιδράσεις μέρους του κλήρου στις δυναμικές απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών είχαν ως αποτέλεσμα να απωλέσουν ένα μέρος της επιρροής τους στην συγκροτούμενη εργατική τάξη προς όφελος των σοσιαλιστών ιδεών, κυρίως στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Αργότερα όμως τόσο οι καθολικοί, όσο και οι προτεστάντες άλλαξαν θέση και διακρίνοντας τα φλέγοντα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα του κόσμου της εργασίας ξεκίνησαν να εκπέμπουν μεταρρυθμιστικά μηνύματα (Kaufman, 2004).

Πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτή την εξέλιξη έπαιξε η Εκκλησία των Μεθοδιστών στην Αγγλία. Οι Μεθοδιστές επηρέασαν καθοριστικά τη δημιουργία εργατικών ενώσεων στα πρώτα βήματα του συνδικαλισμού και μπόλιασε τα παραδοσιακά θεμέλιά του αγγλοσαξονικού κοινοτισμού με τις δικές τους ηθικές αξίες. (Davis and Dhaliwal, 2017). Όπως άλλωστε έγραψε και ο Thompson η βρετανική εμπειρία της ειρηνικής μετάβασης από την αγροτική στην βιομηχανική κοινωνία οφείλεται κατά την άποψη του Halévy σε πολύ μεγάλο βαθμό στους Μεθοδιστές (Thompson, 1979:41). Πράγματι, ο Αντικοφορμισμός των Μεθοδιστών διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην προώθηση του χριστιανικού σοσιαλισμού με την υποστήριξη των συνδικάτων και την εμπύχωση του κινήματος των συνεταιρισμών παραγωγών. Πιθανότατα, ο τρόπος τον οποίο χρησιμοποίησαν οι Μεθοδιστές για την εξοικείωση των κατώτερων τάξεων με τη συνεργασία σε ενώσεις, τη θέσπιση κανόνων για την αυτό-διαχείριση τους, τη δημιουργία ταμείων αλληλοβοήθειας και την επικοινωνία μεταξύ απομακρυσμένων περιοχών του Ηνωμένου Βασιλείου, συνέβαλε σε αυτή την εξέλιξη (Thompson, 1979:46). Η Εκκλησία αυτή προώθησε υιοθέτησε ένα ορθόδοξο *Ουεσλείανισμό* (Wesley) με αποτέλεσμα ο Μεθοδισμός να θεωρηθεί ως η *θρησκεία των Φτωχών* (Thompson, 1979:41). Πολλοί θεωρούν, άλλωστε, πως υφίστανται αρκετές ομοιότητες μεταξύ χριστιανισμού και κολεκτιβισμού: διαπιστώνεται σύμπνοια στους στόχους και εκκινούν από την πεποίθηση ότι το Κακό στην κοινωνία πηγάζει από την αδιάκοπη συσσώρευση πλούτου και τον ανταγωνισμό των ατόμων (Poole, 1981; Sagar, 2012). Κοντολογίς, ο Μεθοδισμός ήταν εν μέρει υπεύθυνος για την ανάπτυξη της αυτοπεποίθησης και της ικανότητας οργάνωσης της βρετανικής εργατική τάξης (Thompson, 1979:41).

Πολλοί εργατικοί ηγέτες αλλά και μαχητικοί κληρικοί απεύθυναν έκκληση για μια χριστιανική κοινωνική μεταρρύθμιση, όχι ως μέρος ενός σοσιαλιστικού σχεδίου, αλλά ως μια εναλλακτική μέση οδό και απαίτησαν την καθιέρωση νομοθετικού πλαισίου για την προστασία της εργασίας, την ενθάρρυνση των εργατικών συνδικάτων, την καθιέρωση επιδομάτων ανεργίας, και την υιοθέτηση κάποιων στοιχείων κολεκτιβισμού (Williams, 2016)

Ανάλογη πρωτοβουλία στο Ηνωμένο Βασίλειο ήταν το κίνημα της Εκκλησίας της Εργασίας, η οποία ήταν μια πολυσήμαντη έκφραση του Βρετανικού Ηθικού Σοσιαλισμού. Πρόκειται για μια οργάνωση που θέλησε να γίνει η θρησκευτική έκφραση του εργατικού κινήματος και ονομάστηκε *Θεολογικός Σοσιαλισμός*. Η πρώτη Εκκλησία των Εργατών (Labour Church) ιδρύθηκε στο Μάντσεστερ το 1891 από τον

ουνιταριανιστή (και πρώην καλβινιστή) κληρικό (Unitarian) John Trevor (Bevir, 1999; Johnson, 2015).

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός πως το ιδρυτικό συνέδριο του Ανεξάρτητου Εργατικού Κόμματος της Βρετανίας που έγινε στο Bradford το 1893, συνοδεύτηκε από μια θεία λειτουργία της Labour Church στην οποία συμμετείχαν περί τις πέντε χιλιάδες άτομα (Bevir, 2011:278).

Οι κύριες αρχές της Εκκλησίας των Εργατών ήταν οι εξής:

α) Το εργατικό κίνημα είναι θρησκευτικό κίνημα β) η θρησκεία του εργατικού κινήματος δεν είναι ταξική αλλά ενώνει μέλη από όλες τις τάξεις που εργάζονται για την κατάργηση του Δουλεμπορίου γ) η θρησκεία του εργατικού κινήματος δεν είναι σεκταριστική ή δογματική αλλά ελεύθερη θρησκεία που αφήνει κάθε άνθρωπο ελεύθερο να αναπτύξει τις δικές του σχέσεις με τη «Δύναμη», που τον δημιούργησε δ) Η χειραφέτηση της εργασίας θα πραγματοποιηθεί όταν οι άνθρωποι μάθουν τους οικονομικούς και ηθικούς νόμους του Θεού και τολμήσουν να τους εφαρμόσουν με την καρδιά τους και ε) Η ανάπτυξη του προσωπικού χαρακτήρα και η βελτίωση των Κοινωνικών συνθηκών είναι εξίσου ουσιαστική για τη χειραφέτηση του ανθρώπου από ηθικά και κοινωνικά δεσμά (Bevir, 2011:283).

Σε πολλές αποχρώσεις εκφάνσεις του κοινωνικού χριστιανισμού στην Ευρώπη δραστηριοποιήθηκαν έντονα τα (καθολικά) ιδεολογικά κινήματα της Χριστιανικής Δημοκρατίας και του Χριστιανικού Σοσιαλισμού, Στις ΗΠΑ εκανα την εμφάνιση τους οι Κοινωνικοί Ευαγγελιστές που ήταν προτεστάντες (Social Gospel Movement) και διακήρυξαν πως οι ηθικές αρχές και πρακτικές του Ευαγγελίου δεν μπορούν να διαχωριστούν από τη μελέτη των οικονομικών και εργασιακών προβλημάτων της ανθρωπότητας (Kaufman, 2004)

Η ανάπτυξη των εργατικών συνδικάτων στη Βρετανία και την Αμερική επιταχύνθηκε μετά την εποχή του Πάπα Λέοντα ΙΓ'. Οι καθολικοί δραστηριοποιήθηκαν σε φίλιες οργανώσεις υπό τον καθολικό Terence Powderly (Aspinwall, 1997). Μια τέτοια οργάνωση ήταν οι *Ιππότες της Εργασίας*, που συγκροτήθηκαν το 1869 στη Φιλαδέλφεια αλλά αναπτυχθήκαν κυρίως μετά την ιστορική απεργία του 1877 (Φόστερ, 1956).

-Η προσέγγιση του Ρωμαιοκαθολικισμού

Η μεγάλη καμπή στη σχέση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας με την εργατική τάξη συντελέστηκε το 1891 με την Εγκύκλιο *Regum Novarum* του Λέοντα ΙΓ' που διαδραμάτισε τεράστια σημασία. Πολλώ μάλλον όταν ο Ρωμαίος Ποντίφικας σημείωνε ότι «τα συνδικάτα φέρνουν κεφάλαιο και εργασία πιο κοντά και είναι ιδιαίτερα επιθυμητό να πολλαπλασιαστούν και να γίνουν πιο αποτελεσματικά» (Kaufman, 2004)

Με την εγκύκλιο αυτή αναγνωρίστηκε ο θεμελιώδης ρόλος των εργατικών ενώσεων, που συνδέεται με τα δικαιώματα του «συνεταιριζέσθαι», ώστε να προωθηθεί η σύσταση ενώσεων που θα προωθούν τα ζωτικά συμφέροντα των εργαζομένων στα διαφορα επαγγέλματα. Τα συνδικάτα αναπτύσσονται από την αναγκη των εργαζομένων, ιδίως των βιομηχανικών, να προστατεύσουν συλλογικά τα δικαιώματα τους έναντι των επιχειρηματιών ή των ιδιοκτητών των μεσω παραγωγής (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Καθώς τα εργατικά συνδικάτα προωθούν τους σκοπούς τους έχοντας μέλημα το «κοινό καλό», ασκούν γενικότερα θετική επίδραση στην κοινωνία και την αλληλεγγύη και είναι αναγκαίο στοιχείο του κοινωνικού βίου (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Το εκκλησιαστικό κοινωνικό δόγμα –μετά την *Regum Novarum*– διδάσκει πως οι σχέσεις εντός του κόσμου της εργασίας πρέπει να χαρακτηρίζονται από συνεργασία των κοινωνικών εταίρων. Τα συνδικάτα αγωνίζονται για την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης, για τα δικαιώματα των εργαζομένων, αλλά δεν πρέπει να μάχονται εναντίον κανενός άλλου (δηλ. δεν πρέπει να στρέφονται κατά π.χ. των εργοδοτών κι αυτό είναι μια σαφής απόρριψη της μαρξιστικής προέλευσης έννοιας της «*πάλης των τάξεων*»).

Κατά την παπική Εγκύκλιο, οι εργατικές ενώσεις οφείλουν να δρουν ως αντιπρόσωποι των μισθωτών για την κατάλληλη ρύθμιση της οικονομικής ζωής, αλλά και να εκπαιδεύουν την κοινωνική συνείδηση των εργαζομένων, ώστε εκείνοι να αισθάνονται πως συμμετέχουν ενεργά στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και συνδράμουν το οικουμενικό καλό (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Τα συνδικάτα και οι λοιπές μορφές εργατικής συναδέλφωσης οφείλουν να εργαστούν σε συνεργασία με άλλες κοινωνικές οργανώσεις/συλλογικότητες και να ενδιαφερθούν ζωηρά για τη διοίκηση των δημοσίων πράγματων (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις οφείλουν, επιπλέον, να ασκήσουν επιρροή στο πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης και διαλόγου, καθιστώντας τον πολιτικό κόσμο πιο ευαίσθητο για τα εργατικά προβλήματα και βοηθώντας τον να εργαστεί, ώστε τα δικαιώματα των εργαζομένων να γίνονται σεβαστά (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Ωστόσο, τα εργατικά συνδικάτα δεν μπορούν να προσλάβουν τα χαρακτηριστικά πολιτικού κόμματος, ώστε να αγωνίζονται για την κατάκτηση της Εξουσίας. Ούτε πρέπει να προωθούν τους στόχους πολιτικών κομμάτων, που συνδέονται μαζί τους, γιατί τότε θα απωλέσουν το ρολό τους στην προώθηση του *γενικού καλού* ολόκληρης της κοινωνίας (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Επιπλέον, οι εργατικές οργανώσεις καλούνται να αναπτύξουν δράσεις αλληλεγγύης προς τους εργαζομένους επισφαλούς, ευέλικτης, εποχικής και μερικής απασχόλησης και να αναλάβουν την ευθύνη που τους αναλογεί, ώστε να ασκήσουν το δικαίωμα τους στην αξιοπρεπή εργασία (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Η Εγκύκλιος «*Regum novarum*» προσέγγισε το εργατικό ζήτημα με ένα υποδειγματικό τρόπο, που επηρέασε τη μετέπειτα κοινωνική διδασκαλία του Καθολικισμού. Οι θεμελιώδεις αρχές που υποστηρίχτηκαν από τον Λέοντα ΙΓ' εξειδικεύτηκαν αργότερα σε άλλες κοινωνικές εγκυκλίους. (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004),

Στις αρχές της δεκαετίας του '30, ο Πάπας Πίος ΙΑ' δημοσιεύσει την εγκύκλιο «*Quadragesimo anno*», σε ανάμνηση των σαράντα χρόνων της «*Regum novarum*». Ήταν η μεταπολεμική περίοδος, όταν στην Ευρώπη εδραιώνονταν τα ολοκληρωτικά καθεστώτα και οξύνονταν οι ταξικοί αγώνες. Η Εγκύκλιος προειδοποίησε για τις συνέπειες της έλλειψης σεβασμού της συνδικαλιστικής ελευθερίας και υπογράμμισε την αξία της αλληλεγγύης και της συνεργασίας για να ξεπεραστούν οι οικονομικές και κοινωνικές αντιθέσεις. Η ίδια Εγκύκλιος σημείωσε πως ο μισθός πρέπει

να είναι ανάλογος με τις ανάγκες του εργαζόμενου και της οικογένειάς του, ενώ το κράτος, στις σχέσεις του με τον ιδιωτικό τομέα, οφείλει να εφαρμόσει την αρχή της επικουρικότητας. Η Εγκύκλιος αρνήθηκε τον φιλελευθερισμό, με την έννοια του αχαλίνωτου οικονομικού ανταγωνισμού και επιβεβαίωσε την αξία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Σε μια εποχή που στροβιλιζόταν από την οικονομική κρίση του 1929 ο Πάπας Πίος ΙΑ΄ προώθησε την εφαρμογή ενός ηθικού νόμου που εμπότιζε τις ανθρώπινες σχέσεις με δικαιοσύνη και αγάπη, ώστε να υπερβούν τη σύγκρουση των κοινωνικών τάξεων (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Το 1981, ο Ιωάννης Παύλος Β΄ εξέδωσε την «*Laborem exercens*». Η εγκύκλιος αυτή περιέγραψε την πνευματικότητα και την ηθική της εργασίας στο πλαίσιο ενός έντονου θεολογικού και φιλοσοφικού στοχασμού (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Με την εγκύκλιο «*Sollicitudo rei socialis*» του 1987, ο Ιωάννης Παύλος Β΄ γιόρτασε την εικοστή επέτειο της «*Populorum progressio*», αντιμετώπισε εκ νέου το θέμα της υπανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου και υποστήριξε μια ανάπτυξη αντάξια του ανθρώπου» (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Το 1991, ο Πάπας Ιωάννης Παύλος Β΄ δημοσίευσε μια τρίτη κοινωνική εγκύκλιο, την «*Centesimus annus*», στην οποία επιβεβαίωσε τις βασικές αρχές της χριστιανικής αντίληψης για την κοινωνική και πολιτική οργάνωση και διατύπωσε την εκτίμηση του για τη δημοκρατία και την ελεύθερη οικονομία στο πλαίσιο της αναγκαίας αλληλεγγύης. Στο κέντρο του ποιμαντικού ενδιαφέροντος της Καθολικής Εκκλησίας τέθηκε ακόμη η σχέση ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο όπως εκφράζεται διαμέσου της συμμετοχής των εργαζομένων στην ιδιοκτησία, τη διαχείρισή και στους καρπούς της (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004) .

Η κοινωνική διδασκαλία της Εκκλησίας απαρίθμησε μερικά δικαιώματα των εργαζομένων που θα έπρεπε να νομοθετηθούν: α) το δικαίωμα σε μια δίκαιη ανταμοιβή, β) το δικαίωμα της ανάπαυσης, γ) το δικαίωμα σε περιβάλλοντα εργασίας και σε παραγωγικές διαδικασίες που δε θα πλήττουν τη σωματική υγεία των εργαζομένων και την ηθική τους ακεραιότητα, δ) το δικαίωμα να διαφυλάσσεται η προσωπικότητά τους στο χώρο εργασίας, δίχως να θίγεται η συνείδηση ή η αξιοπρέπειά του, ε) το δικαίωμα σε αξιοπρεπείς επιδοτήσεις για την επιβίωση των ανέργων και των οικογενειών τους, στ) το δικαίωμα στη σύνταξη αλλά και στην ασφάλεια για τα γηρατειά, την ασθένεια και την περίπτωση ατυχημάτων που συνδέονται με τις εργασιακές επιδόσεις, ζ) το δικαίωμα σε κοινωνικά μέτρα που συνδέονται με τη μητρότητα και η) το δικαίωμα να συναθροίζονται και να συνεταιρίζονται. Η κοινωνική διδασκαλία αναγνωρίζει τη νομιμότητα της απεργίας, όταν εμφανίζεται ως αναπόφευκτο ή τουλάχιστον αναγκαίο μέσο, εφόσον αποδείχθηκαν ανεπαρκείς όλοι οι άλλοι τρόποι για να ξεπεραστούν οι συγκρούσεις (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Η Καθολική Εκκλησία, επίσης, αναγνώρισε ότι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, που επιδιώκουν τον ιδιαίτερο σκοπό τους στην υπηρεσία του κοινού καλού, συνιστούν ένα στοιχείο απαραίτητο της κοινωνικής ζωής. Σε κάθε κοινωνικό σύστημα είναι απαραίτητα στη διαδικασία παραγωγής τόσο η εργασία, όσο και το κεφάλαιο. Τα συνδικάτα είναι οι πρωτεργάτες των αγώνων για την κοινωνική δικαιοσύνη και τα

δικαιώματα των ανθρώπων της εργασίας στα ιδιαίτερα επαγγέλματά τους (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις επιπλέον, οφείλουν να επηρεάσουν την πολιτική εξουσία, ώστε να την ευαισθητοποιήσουν δεόντως για τα προβλήματα της εργασίας και να την παροτρύνουν να σέβεται τα δικαιώματα των μισθωτών (Pontifical Council for Justice and Peace, 2004).

-Τα ποικίλα πρόσωπα του κοινωνικού χριστιανισμού

Το Κίνημα των Καθολικών Εργαζομένων εκκίνησε το 1817 αλλά διογκώθηκε μετά την παπική εγκύκλιο «Περί Νέων Πράγματων (Regum Novarum) του 1891 και δρομολογήθηκε η ίδρυση καθολικών συνδικάτων κυρίως σε ευρωπαϊκές καθολικές χώρες στο διάστημα 1890-1910 (Φόστερ, 1956:180).

Τα καθολικά συνδικάτα υιοθέτησαν μια πολιτική που εδραζόταν σε θρησκευτικές αξίες και διακήρυξαν την συνεργασία των τάξεων, αποδέχτηκαν τον καπιταλισμό ως κοινωνικοοικονομικό σύστημα και ζήτησαν την δρομολόγησή μεταρρυθμίσεων, όπως: αναγνώριση εργατικών ενώσεων, καθιέρωση συλλογικών συμβάσεων, θεσμοθέτηση της Επιθεώρησης Εργασίας στις βιομηχανίες, επιβολή του οκταώρου, θέσπιση ειδικής νομοθεσίας για τις γυναίκες (Φόστερ, 1956:180-181). Σκοπός του κοινωνικού καθολικισμού ήταν η δημιουργία μιας *καλής κοινωνίας* (Good Society), που θα χαρακτηρίζεται από μια ειρηνική σταθερότητα στο χώρο εργασίας και σεβασμό των εργατικών δικαιωμάτων από τις επιχειρήσεις (Abbott, 2006). Ωστόσο, αρκετοί διαφωνούσαν με το θετικό ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν τα καθολικά συνδικάτα σε μια οικονομία της αγοράς (Dijkema, 2014).

Τα μέλη του Καθολικού Εργατικού Κινήματος αναδείχτηκαν σε «απόστολοι» των παπικών εγκυκλίων, μεταλαμπαδεύοντας πνευματική δύναμη, κοινωνική δικαιοσύνη, χριστιανικές αρχές, αλληλεγγύη, με άλλα λόγια προσπαθούσαν να προσφέρουν το «*Μυστικό Σώμα του Χριστού*» (*Mystici Corporis Christi*) στους εργάτες (Lubieniecki, 2015).

Ο Κοινωνικός Μεσσιανισμός στο πνεύμα του *Gaudium of Spes*, όπως τον βίωσε η Εκκλησία της Ρώμης πρόσφερε μια νέα χριστιανική οπτική σε σύγχρονα προβλήματα όπως η δικαιοσύνη και η ανάπτυξη (Kerel, 1992) και υποστήριξε την διευθέτησή των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων (Poole, 1981).

Οι εργάτες ιερείς ανέπτυξαν έντονη κοινωνική δράση και στη Λατινική Αμερική, όπως τους βίωσε η *Θεολογία της Απελευθέρωσης*. Στη Γερμανία η Καθολική Εκκλησία διοργάνωνε «Κοινωνικούς Κύκλους» για τους εργάτες (Erdman, 1913), ενώ αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα της Nowa Huta, μιας πόλης πιστών καθολικών στην Πολωνία, που αντιστάθηκε στο σοσιαλιστικό καθεστώς (Kerel, 1992).

Στις μη καθολικές χώρες οι καθολικές εργατικές ενώσεις επιχείρησαν να θέσουν το συνδικαλιστικό κίνημά υπό τη δική τους επιρροή. Επομένως, ίδρυσαν οργανώσεις όπως η Ένωση Καθολικών Συνδικαλιστών, ενώ μαζί με ορισμένους προτεστάντες ίδρυσαν τη Διεθνή Γραμματεία των Χριστιανικών Συνδικάτων (1908), αλλά και Διεθνείς Γραμματείες για τα διάφορα επαγγέλματα και τους βιομηχανικούς κλάδους (Φόστερ, 1956:181; Cywinski, 2011). Η Ένωση Καθολικών Συνδικαλιστών αποσκοπούσε στην προώθηση του συνδικαλισμού στους κόλπους του αμερικανικού εργατικού δυναμικού με βάση τις χριστιανικές αξίες εκπαιδεύοντας τους συνδικαλιστές και τους καθολικούς

εργάτες σε αυτές τις αρχές και εφαρμόζοντας τις στην πράξη. (Dayyani, n.a.). Επίσης, παρότρυναν τους καθολικούς μισθωτούς να συμμετέχουν σε εργατικές ενώσεις στον εκάστοτε χώρο εργασίας, αλλά παράλληλα απέτρεπαν τη συμμετοχή τους σε συνδικάτα μαρξιστικού προσανατολισμού (Dayyani, n.a.). Επίσης η Ένωση Καθολικών συνδικαλιστών προωθούσε τη σύσταση Εποπτικών Συμβουλίων στη Βιομηχανία (Industrial Councils/ Industrial Guilds) στα οποία θα συμμετείχαν αντιπρόσωποι εργατικών και εργοδοτικών ενώσεων κατά κλάδο παραγωγής με σκοπό την προώθηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας προς όφελος όλων (Dayyani, n.a.). Οι βασικές δράσεις της Ένωσης αυτής ήταν (Dayyani, n.a.): α) Προώθηση σχημάτων συμμετοχής του προσωπικού στα κέρδη στη βιομηχανία, β) Δημιουργία Γραφείων Ομιλητών (speakers bureau) και διοργάνωση εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων των μισθωτών σε *εργατικά σχολεία*, γ) αντιμετώπιση της διαφθοράς και της καταπίεσης στα συνδικάτα, δ) προώθηση της Catholic Labour Defense League που βοηθούσε τους εργάτες στην (νομική) διευθέτηση των παραπόνων και εργασιακών προβλημάτων τους και ε) αι απόκρουση της κομμουνιστικής επίδρασης στο συνδικαλισμό.

Ωστόσο, περιορισμένη συμμετοχή είχαν οι καθολικοί συνδικαλιστές στη Διεθνή Ένωση για την Εργατική Νομοθεσία (International Association for Labour Legislation) που ιδρύθηκε το 1900 στο Παρίσι και θεωρείται ο πρόδρομος της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (Zaragori, 2012).

Τηρουμένων των αναλογιών στις ΗΠΑ εκανα την εμφάνιση τους οι Κοινωνικοί Ευαγγελιστές που ήταν προτεστάντες (Social Gosper Movement).

Ο κοινωνικός χριστιανισμός εφάρμοσε στην πράξη προγράμματα ενός «*καπιταλισμού της ευημερίας*» προωθώντας αξίες που οι εργοδότες θεωρούσαν επιθυμητές για τους εργάτες τους όπως η εγκράτεια, η λιτότητα, πειθαρχία, αφοσίωση, στην επιχείρηση και ανεξαρτησία από τα συνδικάτα. Σε αυτό το πνεύμα ένας μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων απασχολούσαν βιομηχανικού εφημέριους (industrial chaplains) και, βέβαια, οι περισσότερες ήταν «απαλλαγμένες» (union free) από εργατικές ενώσεις (Fones and Fones, 2015).

Ο ορισμός εφημέριων στα εργοστάσια ήταν εν μέρει ένα πνευματικό πρόγραμμα παρακίνησης που αποσκοπούσε στην διατήρηση ενός παραγωγικού και αφοσιωμένου εργατικού δυναμικού, ενώ θεωρούσε τα συνδικάτα ανεπιθύμητα ή πάντως μη αναγκαία. Επομένως, ενώ τα συνδικάτα επιδίωκαν με συλλογικά μέσα να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα των εργατών, πολλοί βιομηχανικοί εφημέριοι κήρυσαν μια προσέγγιση του Ευαγγελίου, που υποβάθμιζε τη συλλογική αλληλεγγύη των κοινωνικών ομάδων και έδινε έμφαση στις ατομικές λύσεις (Fones and Fones, 2015).

Σε διαφορετικό πνεύμα έδρασε ο ριζοσπαστικός κοινωνικός καθολικισμός. Στις απεργίες που οργάνωνε η Doris Day, μια καθολική πνευματική και κοινωνική ακτιβίστρια που ηγούνταν του κινήματος *Catholic Worker* στις ΗΠΑ, οι συμμετέχοντες κρατούσαν πανω και χαρτόνια με αποσπάσματα από τις παπικές εγκυκλίους (Dayyani, n.a.). Το κίνημα των Καθολικών Εργαζομένων αντιτάχθηκε στον υλισμό της αμερικανικής κοινωνίας αλλά και στον κομφορμισμό της επίσημης Καθολικής Εκκλησίας. Το κίνημα αυτό ήταν καθολικό, αναρχικό, πασιφιστικό και συνδύαζε την άμεση βοήθεια προς τους φτωχούς και τους άστεγους με δράσεις κατά της βίας (Dayyanni, n.a.). Οι προσπάθειες της Day και των συναγωνιστών της να θεμελιώσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας δυστυχώς παρεξηγήθηκαν, ιδίως σε εκείνες τις εποχές, που το δικαίωμα των εργατών για συνδικαλιστική οργάνωση αύξανε τους φόβους της

κομμουνιστικές απειλής ή προξενούσε αντι-συνδικαλιστικά αντανακλαστικά (Lubienecki, 2013:).

Ο κοινωνικός χριστιανισμός βρήκε την πολιτική του έκφραση στα πολιτικά κόμματα της χριστιανικής Δημοκρατίας και του Χριστιανικού Σοσιαλισμού. Τα κόμματα αυτά υιοθέτησαν χριστιανικές αρχές που αποσκοπούσαν στη δημιουργία μιας κοινωνίας που θα προωθεί την προσωπική ανάπτυξη, την κοινωνική δικαιοσύνη και συναδέλφωση, τη δέσμευση για πολιτική τη δημοκρατία και την μικτή οικονομία, τον οριζόντιο και κάθετο πλουραλισμό, τις αρχές της επικουρικότητας και της κοινωνικής αλληλεγγύης, και τα συστήματα κοινής διαβούλευσης στη βιομηχανία.

Τα χριστιανοδημοκρατικά κόμματα είχαν οργανωτικούς δεσμούς τόσο με τα εργατικά συνδικάτα, όσο και με τις εργοδοτικές ενώσεις. Μολαταύτα, η οικονομική κι εργατική πολιτική του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας (CDU) συχνά οδήγησε σε συγκρούσεις με τα συνδικάτα. Τα χριστιανοδημοκρατικά κόμματα έδρασαν στο Πολιτικό Κέντρο, απόλαυσαν αξιοσημείωτη υποστήριξη της εργατικής τάξης και συνηθως υποστηρίζονταν από τα καθολικά συνδικάτα (Kalyvas, and van Kersbergen, 2010).

- Η χριστιανική συνδικαλιστική δράση σε άλλες χώρες

Η επιρροή του χριστιανισμού δεν περιορίστηκε στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Σε πολλές ακόμη χώρες η επίδραση ήταν καταλυτική ή αξιοσημείωτη.

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στην Ινδία, την Ιαπωνία και τη Λατινική Αμερική οι καθολικοί ιεραπόστολοι ήταν οι πρώτοι που μίλησαν για τον συνδικαλισμό και τα δικαιώματα των εργατών. Ειδικά στην Ιαπωνία, οι πρώτοι συνδικαλιστές είχαν νωρίτερα βαπτιστεί ρωμαιοκαθολικοί (Kaufman, 2004).

Στην Πολωνία, η ειρηνική και αποφασιστική αντίσταση των εργατών-μελών της Αλληλεγγύης στα ναυπηγεία του Γκντάνσκ αλλά και σε άλλους χώρους εργασίας επηρεάστηκε καθοριστικά από τη θρησκευτική εμπειρία που βίωσαν κατά την επίσκεψη Παπα Ιωάννη Παύλου ΙΒ' (Tomskey, 1981).

Στο Βέλγιο το χριστιανικό συνδικαλιστικό κίνημα υπηρέτησε έναν μαχητικό καθολικισμό (Barnes, 1964; CSC, n.a.). Σύμφωνα με τις βασικές διακηρύξεις του βελγικού χριστιανικού συνδικαλιστικού κινήματος το 1980 η Οικονομία πρέπει να υπηρετεί τον Άνθρωπο και την Κοινωνία. Αντίστοιχα στο Συνέδριο του 1985 υποστηρίχθηκε ότι ο συνδικαλισμός θα πρέπει να υπηρετεί τη δημοκρατία και την αλληλεγγύη (CSC, n.a.).

Στη Βραζιλία, η Εκκλησιά δεν αρκέστηκε στην υπεράσπιση των πολιτών από τις ακρότητες του διδακτορικού καθεστώτος, αλλά επιπλέον ευνόησε νέες κοινωνικές στρατηγικές (Meszáros, 1991). Σε αυτό το πλαίσιο η ισχυρή αντι-συστημική σχέση της Καθολικής Εκκλησίας με τα συνδικάτα αποτέλεσε τον πολιορκητικό κριό του κινήματος για την οικοδόμησή της κοινωνίας πολιτών (Amaral Camargo, 2012).

Αλλά και στην Ελλάδα πριν το 1982 λειτουργήσαν δύο -μάλλον περιορισμένου βεληνεκούς- συνομοσπονδίες χριστιανικού προσανατολισμού. Πρόκειται για την τις: α) *Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ορθοδόξων Χριστιανικών Εργατοϋπαλληλικών Συνδικάτων*, που ιδρύθηκε το 1963 και το 1976 περιλάμβανε 4 εργατοϋπαλληλικά κέντρα (Σαλαμίνας, Νίκαιας, Αττικής, Δυτικής Αττικής) και 7 ομοσπονδίες (Εργατών και Φορτοεκφορτωτών, Εργατοτεχνιτών Οικοδομικών Έργων, Ιδιωτικών Υπάλληλων,

Μισθωτών Αγγειοπλαστικής, Εργατών Μεταφορών, Κλωστοϋφαντουργών και Εργατοτεχνιτών Μετάλλου) με 24,6 χιλιάδες ψηφίσαντά μέλη και β) *Χριστιανική Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος*, που ιδρύθηκε το 1960 και το 1975 περιλάμβανε 9 εργατοϋπαλληλικά κέντρα (Πατρών, Αθηνών, Λευκάδας, Πειραιά, Αιγαίου, Έδεσσας, Νέας Ιωνίας Αττικής, Π. Φαλήρου, Αιγάλεω) και 11 ομοσπονδίες (Εργατών Δέρματος, Υπάλληλων Τουριστικών Επαγγελμάτων, Υπάλληλων Αυτοκίνητων, Κλωστοϋφαντουργών, Ξενοδοχοϋπάλληλων, Οικιακού Υπηρετικού Προσωπικού, Προσωπικού ΕΕΣ, Νοσοκομείων και Ιδιωτικών Κλινικών, Ιδιωτικών Υπάλληλων, Εργατοτεχνιτών Μετάλλου, Ελαστικού, Πλαστικού και Δομικών Υλών) με 54,4 χιλιάδες ψηφίσαντα μέλη (Φακιολάς, 1978: 161, Κατσανεβας, 1985:29-30, Κόνιαρης, 1976:108). Ωστόσο, μετά την εκ βάθρων αναδιοργάνωση που επέφερε ο νόμος 1264/82 στον εργατικό συνδικαλισμό η δράση τους ατόνησε και σύντομα περιέπεσαν σε απραξία.

Ασφαλώς, η Ορθόδοξη Εκκλησία είχε μια πολύ διαφορετική προσέγγιση στα εργασιακά ζητήματα που την οδηγούσε σε πολύ περιορισμένη ανάμειξη στα εργασιακές υποθέσεις, ωστόσο, δε λείπουν και μεμονωμένα παραδείγματα στα οποία τοπικές Εκκλησίες επέλεξαν να παρέμβουν σε συλλογικές διαπραγματεύσεις.

-Συμπεράσματα

Τα έντονα κοινωνικά προβλήματα που προέκυψαν στη βιομηχανική κοινωνία προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των Εκκλησιών είτε γιατί ήθελαν να βοηθήσουν τους εργάτες αναζητώντας ένα νέο ρόλο στην καθημερινή ζωή του βιομηχανικού πολιτισμού, είτε από ένστικτο αυτοσυντήρησης έναντι της ανόδου του σοσιαλιστικού και κομμουνιστικού κινήματος, που ήταν εμφορούμενο από τις ιδέες του κοινοτισμού. Το χριστιανικό εργατικό κίνημα τάχθηκε εξαρχής στην ρεφορμιστική πλευρά της Εργατικής Ιστορίας και υποστήριξε τη συνεργασία των κοινωνικών τάξεων, αντίθετα με την επαναστατική προοπτική, που πρέσβευαν τα φιλο-μαρξιστικά κινήματα. Οι χριστιανοί εργάτοσυνδικαλιστές καλλιέργησαν την ανάπτυξη ενός συναινετικού εργατικού δυναμικού, που αποστρεφόταν τις κομμουνιστικές ιδέες και ήταν αφοσιωμένο και πειθαρχημένο και φρόντιζαν για την εκπαίδευση του. Και ενώ η αρχική διεκυστίνδα στους κόλπους του εργατικού κινήματος ανάμεσα σε χριστιανικές και αριστερές οργανώσεις συνεχίστηκε μέχρι τις ημέρες μας, στην χριστιανική πλευρά δεν έλειψαν και οι διαφορές μεταξύ καθολικών και προτεσταντών. Αντίθετα σε ορθόδοξες χώρες η παρουσία των χριστιανικών συνδικάτων ήταν πολύ περιορισμένη λόγω της διαφορετικής -πιο πνευματικής- προσέγγισης της Ορθόδοξης Εκκλησίας- στα θέματα των εργασιακών σχέσεων. Αυτό ενδεχομένως, συνέβη λόγω της διαφορετικής κοινωνικής δομής της οικονομίας και της απασχόλησης αλλά και της αναιμικής εκβιομηχάνισης στις ορθόδοξες χώρες της Ευρώπης.

Μολαταύτα ο κοινωνικός χριστιανισμός τις τελευταίες δεκαετίες δείχνει πως πειθαναγκάστηκε να αναμετρηθεί με οικουμενικά ζητήματα του συνδικαλιστικού κινήματος καθώς οι νέες ισχυρές οικονομικές δυνάμεις ήταν εκτός της εμβέλειας των ισχυρών Εκκλησιών και απειλούσαν το κοινωνικό οικοδόμημα στις μεταβιομηχανικές χώρες αλλά και στον Τρίτο Κόσμο. Το χρηματιστικό κεφάλαιο, οι πανίσχυρες παγκόσμιες εταιρίες, οι μεταναστευτικές ροές, η αναρρίχηση μη χριστιανικών χωρών στην ομάδα των οικονομικά κυρίαρχων του κόσμου (Κίνα, Ινδία κ.λπ), έχει υποχρεώσει πλέον το χριστιανικό κίνημα να αναθεωρήσει τη θέση του στα αχαρτογράφητα ύδατα του αναδυόμενου κόσμου.

Και μπορεί μεν τα χριστιανικά συνδικάτα να αποδέχτηκαν την ελεύθερη οικονομία (ως οικονομικό σύστημα) και την συνεργασία των παραγωγικών τάξεων, όμως ο παγκοσμιοποιημένος χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός, που πρεσβεύει και προωθεί ο νεοφιλελευθερισμός απειλούν την παραδοσιακές αξίες των χριστιανικών χωρών. Το μέλλον θα δείξει αν ο χριστιανικός εργατικός συνδικαλισμός θα στραφεί κατά του μετα-βιομηχανικού καπιταλισμού που απειλεί την προσφιλή του παραδοσιακή ή θα αναζητήσει μια νέα ισορροπία μεταξύ του Θεού και του Μαμωνά.

Βιβλιογραφία

Abbott, K. (2006), *Industrial Relations and Catholic Social Doctrine, 21st Century Work: high road or Low Road*, Proceedings of the 20th Conference of AAIRANZ, 1, 7-15,

Amaral Camargo, W. (2012), The Marriage Between The Trade Union And The Catholic Church In Brazil, *Revista Ciências Sociais em Perspectiva*, 11, 20 διαθέσιμο στο <http://saber.unioeste.br/index.php/ccsaemperspectiva/article/view/7060> (27/3/2020)

Aspinwall, B. (1997) *Rerum novarum and the Church in the Transatlantic World*. In: «*Rerum novarum*». *Écriture, contenu et réception d'une encyclique*. Rome : École Française de Rome, 1997, 465-495.

Bevir, M. (1999), *The Labour Church Movement: 1891-1902*, *Journal of British Studies*, Berkeley, UC.

Bevir, M. (2001), *The making of British Socialism*, New Jersey: Princeton University Press.

Barnes S. (1964), *Political Culture and Christian Trade Unionism: The Case of Belgium*, *Relations Industrielles*, 19,3, 287-415

CSC (n.a.), *Christian Unionism in Belgium*, Brussels, CSC.

Cywinski, A. (2011), *Christian Labour Association of Canada- competing from the Outside: An analysis of the Competitiveness of a small alternative union*, (Master Thesis) MacMaster University. Hamilton, Ontario.

Davis M. and Dhaliwal, S. (2017) *The Impact of Religion on Trade Union Relations with Black Workers*, Working Lives Research Institute, London Metropolitan University, London.

Dayyani, P. (n.a.), *The Association of Catholic Trade Unionists*, at <http://www.catholichistory.net/Events/ACTUFounding.htm> (29/3/2020)

Dijkema, B. (2014), *Catholic Social Thought Unions: A response to Baird*, *Journal of Markets and Morality*, 17,2, 533-538.

Eliot, T.S. (1991), *Η ιδέα μιας χριστιανικής κοινωνίας, Θεσσαλονίκη*, Παρατηρητής.

Erdman, A. (1913), *Church and Trade Unions in Germany* (written for the General Commission of Trade Unions in Germany), Berlin, Generalkommissionder Gewerkschaften.

Φακίόλας, P. (1978), *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Φόστερ, O. *Ιστορία του Παγκόσμιου Συνδικαλιστικού Κινήματος*, Αθήνα: Μόρφωση, τομ. Α'.

- Johnson, N.W. (2015) 'So Peculiarly Its Own 'the Theological Socialism of The Labour Church (Ph.D. Thesis), Department of Theology and Religion, University of Birmingham.
- Kalyvas, S. and van Kersbergen K. (2010) , Christian Democracy, *Annual Review of Political Science*, 13, 183-209
- Κατσανέβας, Θ. (1985), *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Αιχμή.
- Kepel, G. (1992), *Η επιστροφή του Θεού*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνη.
- Koniaris, T. (1976), *A century of Greek Trade Unions 1875-1975: Structure, Behaviour and International Relations* (Ph.D.Thesis), Wilrijk, Universiteit Antwerpen, Universitaire Instelling Antwerpen, Department Rechten.
- Lubieniecki, P.E. (2013), *The American Catholic Diocesan Labor Schools: an Examination Of Their Influence On Organized Labor in Buffalo And Cleveland*, (Ph.D. Thesis), Department of History, Case Western Reserve University.
- Lubieniecki, P.E. (2015), Catholic Labor Education and the Association of Catholic Trade Unionists: Instructing Workers to Christianize Workplace, *Journal of Catholic Education*, 16, 2, 99-124.
- Meszáros G. (1991) *The Catholic Church and Trade Unions in Brazil: A Case Study of the Relationship Between the Dioceses of Sao Paulo and Santo Andre and the Metalworkers of Greater Sao Paulo, 1970-1986*, (Ph. D. Thesis) London School of Economics and Political Science University of London.
- Παναγιώτιδης, Γ.Ν (2019), *Πολιτική Θεολογία και Κοινωνική Διδασκαλία Αγίου Ισίδωρου του Πηλουσιώτη*, Αθήνα Χριστιανική.
- Philpot D.and Shah, T.S. (2006) Faith, freedom, and federation: the role of religious ideas and institutions in European political convergence in T.A. Byrnes and P.J. Katzenstein, *Religion in an Expanding Europe*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Pontifical Council for Justice and Peace (2004), *Compendium of the social doctrine of the Church*, Citta del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana.
- Poole, M. (1981), *Theories of trade Unionism: A sociology of industrial relations*, London, Routledge & Keagan Paul.
- Sagar, P. (2012), *The free churches and the growth of trade unions in North-east England*, διαθέσιμο στο https://www.alivingtradition.org/uploads/1/1/3/8/11381120/the_free_churches_and_the_growth_of_trade_unions_in_north.pdf (23/3/2020)
- Thompson, E.P (1979), *The making of English Working Class*, Harmondsworth, Penguin.
- Tomsky, A. (1981) *Poland's Church on the road to Gdańsk, Religion in Communist Lands*, 9:1, 28-39,
- Williams, A. (2016), *Christian Socialism as a Political Ideology*, Ph.D Thesis, University of Liverpool, Liverpool.
- Zaragori, A. (2012), *Christians in Global LabourQ International Labour Organization and Christian milieux (1919-1969)*, Instituto Sturzo, CDI Project workshop, 27.9.2012